

Dwory w Złotnikach Wielkich i Szczypiornie. O inspiracjach twórczością Karla Friedricha Schinkla w Królestwie Polskim*

Jerzy Krzysztof KOS

Uniwersytet Kaliski im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego

<https://orcid.org/0000-0003-0342-4477>

ABSTRAKT Celem artykułu jest prezentacja i analiza architektury dworów w Złotnikach Wielkich i Szczypiornie, które dotychczas nie były przedmiotem badań. Obie budowle wzniesiono w 1. połowie XIX w. Ich forma architektoniczna wywodzi się z koncepcji artystycznych stworzonych przez Karla Friedricha Schinkla. W artykule podjęto próbę wyjaśnienia okoliczności powstania obu dworów oraz wskazano ich prawdopodobnego projektanta.

SŁOWA-KLUCZE Królestwo Polskie, Prusy, Kalisz, klasycyzm w Polsce, klasycyzm w Prusach, dwór, architektura dworów, Karl F. Schinkel, Johann H. Häberlin, Franciszek Reinstein

ABSTRACT *Manor Houses at Złotniki Wielkie and Szczypiorno. On the Oeuvre of Karl F. Schinkel as an Inspiration in the Kingdom of Poland.* The aim of the article is to present and analyse the architecture of manor houses erected in the first half of the 19th century at Złotniki Wielkie and Szczypiorno, and the sources thereof. Neither of these structures has so far been a subject of research. Their architectural form derives from artistic conceptions proposed by Karl Friedrich Schinkel. The article presents an attempt to explain the circumstances of these buildings' erection and point to their probable designer.

KEYWORDS Kingdom of Poland, Prussia, Kalisz, Polish Classicism, Prussian Classicism, manor house, manor house architecture, Karl. F. Schinkel, Johann H. Häberlin, Franz Reinstein

W PIERWSZEJ połowie XIX w. w podkaliskich Złotnikach Wielkich i Szczypiornie wzniesiono dwory zainspirowane architekturą willową Karla Friedricha Schinkla. Dwór Radolińskich w Złotnikach Wielkich zachował się – poza częściowo zmienionymi wnętrzami – w niemalże pierwotnym stanie (il. 1). Ta bardzo dobrze utrzymana budowla ma podstawową dokumentację konserwatorską w postaci białej karty¹. Istnienie dworu zostało także odnotowane przez *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, w zeszycie poświęconym zabytkom powiatu kaliskiego, wydany w roku 1960². Dwór Wardęgów w Szczypiornie (il. 2) został zburzony w latach 70. XX w., w nieznanych okolicznościach³. Nie ma o nim wzmianki w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*, nie zachowała się również – co bardziej zastanawiające – żadna dokumentacja konserwatorska (pomiarowa, fotografie) tej jednej z najlepszych architektonicznie siedzib szlacheckich tego regionu⁴. Przekazy ikonograficzne ukazujące wygląd dworu w Szczypiornie ograniczają się jedynie do kilku przedwojennych fotografii.

Obie podkaliskie realizacje nie były dotychczas przedmiotem badań⁵. Przeprowadzone kwerendy archiwalne nie przyniosły informacji umożliwiających

ustalenie dokładnej daty budowy, nazwisk projektanta lub projektantów oraz okoliczności powstania dworów. W niniejszym artykule podjęto jednak próbę wyjaśnienia tych kwestii na podstawie analizy formy i stylu obu budowli, popartej wynikami badań nad dziejami kaliskiej architektury i jej twórcami, prowadzonymi przez Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk i Uniwersytet Kaliski⁶.

Formy architektoniczne dworów w Złotnikach Wielkich i Szczypiornie były nowe i wyjątkowe na tle realizacji klasycystycznych dominujących na przełomie wieków XVIII i XIX w architekturze Kalisza i jego okolic. Obie budowle zostały zainspirowane architekturą berlińską, prześiąkniętą rozwiązaniami stylowymi i formalnymi wprowadzonymi przez Schinkla i kontynuowanymi przez jego uczniów⁷. Architektura dworów wzorowana jest na modelu willi stworzonym przez berlińskiego architekta w kilku wariantach w latach 20. XIX w. Typ ten został po raz pierwszy zrealizowany w zamieskiej willi (Landhaus) bankiera Louisa Behrenda, wzniesionej w latach 1822–1823 w podberlińskim Charlottenburgu (il. 3)⁸. Projekt tej nieskomplikowanej i niewielkiej budowli o niemalże protomodernistycznej

* Powstanie tego artykułu byłoby niemożliwe bez pomocy kilku badaczy architektury związanych z Kaliszem. Są to śp. Mateusz Rabiega, od którego dowiedziałem się o istnieniu dworu w Szczypiornie, Anna Tabaka, której zawdzięczam informacje archiwalne oraz źródła ikonograficzne, oraz Makary Górzyński, który przyczynił się do podjęcia przeze mnie rozważań nad obiema podkaliskimi budowlami. Im wszystkim bardzo dziękuję za udzieloną pomoc naukową.

1. Dwór jest obecnie własnością prywatną. Biała karta zabytku opracowana przez Beatę Matusiak w 1984 r. jest dostępna w wersji elektronicznej – <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-248127>; oryginał znajduje się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu – Delegatura w Kaliszu.

2. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5: *Województwo poznańskie*, red. Teresa Ruszczyńska, Aniela Sławska, z. 6: *Powiat kaliski*, oprac. Teresa Ruszczyńska, Aniela Sławska, Zofia Winiarz (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1960), s. 63.

3. Informacja o czasie zburzenia dworu pochodzi od mieszkańców Szczypiorna.

4. Poszukiwanie dokumentacji pomiarowej dworu przeprowadzono m.in. w Archiwum Państwowym w Kaliszu, w tamtejszym Urzędzie Konserwatora Zabytków, w Narodowym Instytucie Dziedzictwa w Poznaniu i Łodzi oraz w Urzędzie Miejskim w Kaliszu. Kwerenda nie dała pozytywnych rezultatów.

5. Najważniejsze informacje dotyczące obu budowli zob. Stanisław Małyszko, *Majątki wielkopolskie*, t. 6: *Powiat kaliski* (Szreniawa: Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego, Fundacja Ochrony i Dziedzictwa Kultury Wsi i Rolnictwa, 2000), s. 227–230 i 266–270.

6. Iwona Barańska, *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2002); *Słownik architektów, budowniczych i planistów Kalisza*, red. Makary Górzyński (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2023).

7. Eva Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel. 1840–1870* (München: Prestel Verlag, 1977), s. 85–124.

8. Hans Kania, Hans-Herbert Möller, *Karl Friedrich Schinkel. Lebenswerk*, t. 10: *Mark Brandenburg* (Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1960), s. 46–49; Paul Ortwin Rave, *Karl Friedrich Schinkel. Lebenswerk*, t. 11, cz. 3: *Berlin* (Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1962), s. 203–212.

1 Dwór w Żłotnikach Wielkich, fasada. Fot. Jerzy K. Kos

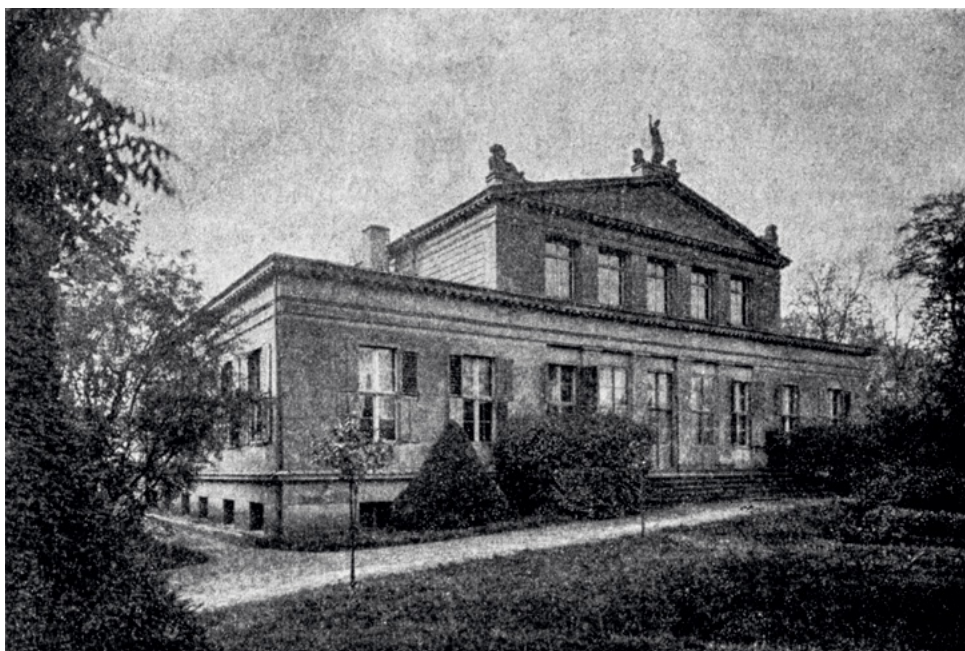

2 Dwór w Szczypiornie, elewacja tylna, stan przed 1945 r. Fot. Narodowe Archiwum Cyfrowe, PIC_1-U-6101

bryle Schinkel opublikował w piątym zeszycie *Sammlung architektonischer Entwürfe*, wydanym w Berlinie w roku 1824 (il. 4)⁹. Publikacja przyczyniła się do

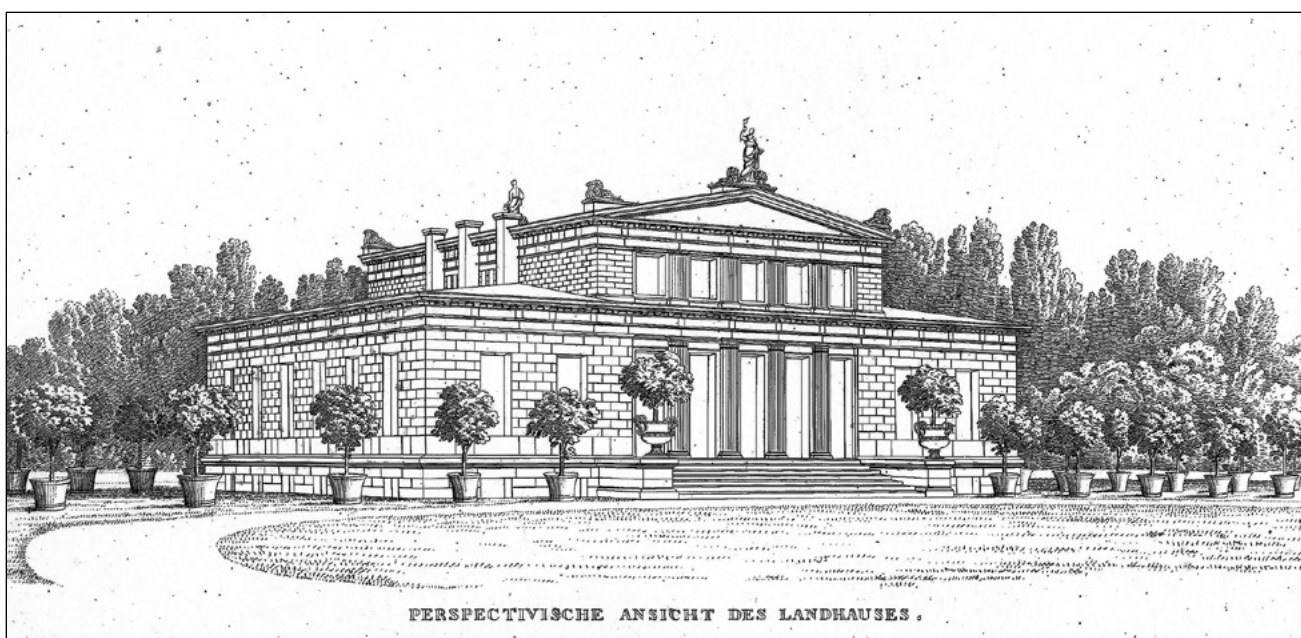
rozpowszechnienia wśród fundatorów i budowniczych – także z okolic Kalisza – jednego z najprostszych i najbardziej funkcjonalnych projektów architektury

9. *Sammlung architektonischer Entwürfe von Schinkel [...]. Fünftes Heft* (Berlin: Bei L.W. Wittich, 1824), tabl. 36.

3 Willa Louisa Behrenda w Charlottenburgu, 1822–1823, stan przed 1905 r.
Fot. commons.wikimedia.org, CC BY-SA 4.0

4 Karl F. Schinkel, projekt willi Louisa Behrenda.
Repr. wg. Schinkel, *Sammlung architektonischer Entwürfe*, z. 5, tabl. 36

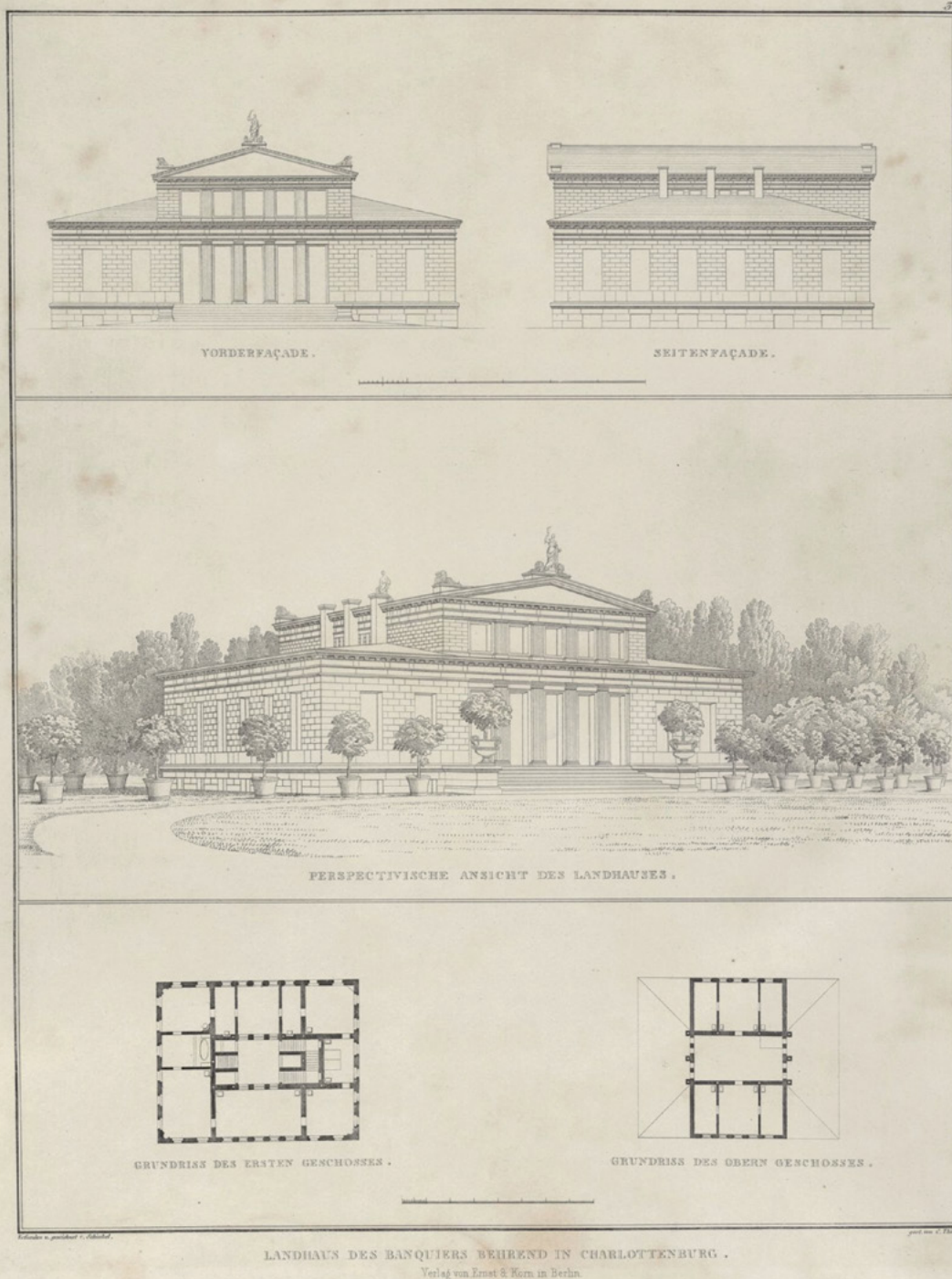

rezydencjonalnej. Oczywiście podobieństwo łączy berliński wzór przede wszystkim z siedzibą Radolińskich. Forma dworu Wardęgów nie ma już tak wyraźnych związków z schinklowskim wzorem, ale i ona mieści się w kanonie architektury willowej Schinkla.

Podberlińska siedziba Behrenda została przedstawiona na karcie wzornika Schinkla (wyjątkowo w tym wydaniu bez autorskiego komentarza) w widoku perspektywicznym, w widokach fasady i bocznej elewacji

oraz w rzutach obu kondygnacji (il. 5). Najważniejszą artystyczną nowością tej budowli była kompozycja korpusu. Erik Forssman określił jej układ jako piramidalny, a strukturę jako bazylikową¹⁰. Polegała ona na ukształtowaniu korpusu z dwóch prostopadłościanów o różnej szerokości i wysokości, ustawionych jeden na drugim. Dolną część bryły budowli tworzył większy prostopadłościan, nakryty spłaszczonym dachem. Ponad nim wznosił się mniejszy blok, nakryty dachem

10. Erik Forssman, *Karl Friedrich Schinkel. Bauwerke und Baugedanken* (München–Zürich: Schnell & Steiner, 1981), s.109, 173.

5 Karl F. Schinkel, projekt Willi Louisa Behrenda. Repr. wg Schinkel, *Sammlung architektonischer Entwürfe*, z. 5, tabl. 36

6 Dwór w Złotnikach Wielkich, elewacja tylna. Fot. Jerzy K. Kos

dwuspadowym. Tak ukształtowany budynek przypominał – szczególnie od strony fasady i tylnej elewacji – układy bazylikowe znane z architektury sakralnej¹¹.

W tekstach teoretycznych pozostawionych przez Schinkla nie pojawił się ani termin „bazylikowy typ kompozycji”, ani żaden jego odpowiednik¹². Nie stworzył on odrębnej nazwy dla tego rodzaju kompozycji architektonicznej, mimo że wśród jego notatek i rysunków przeznaczonych do nieukończonego podręcznika architektury znajdują się szkice koncepcyjne różnych

wariantów willi o strukturze bazylikowej. Według Goerda Peschkena powstały one przede wszystkim w 2. połowie lat 20. XIX w.¹³

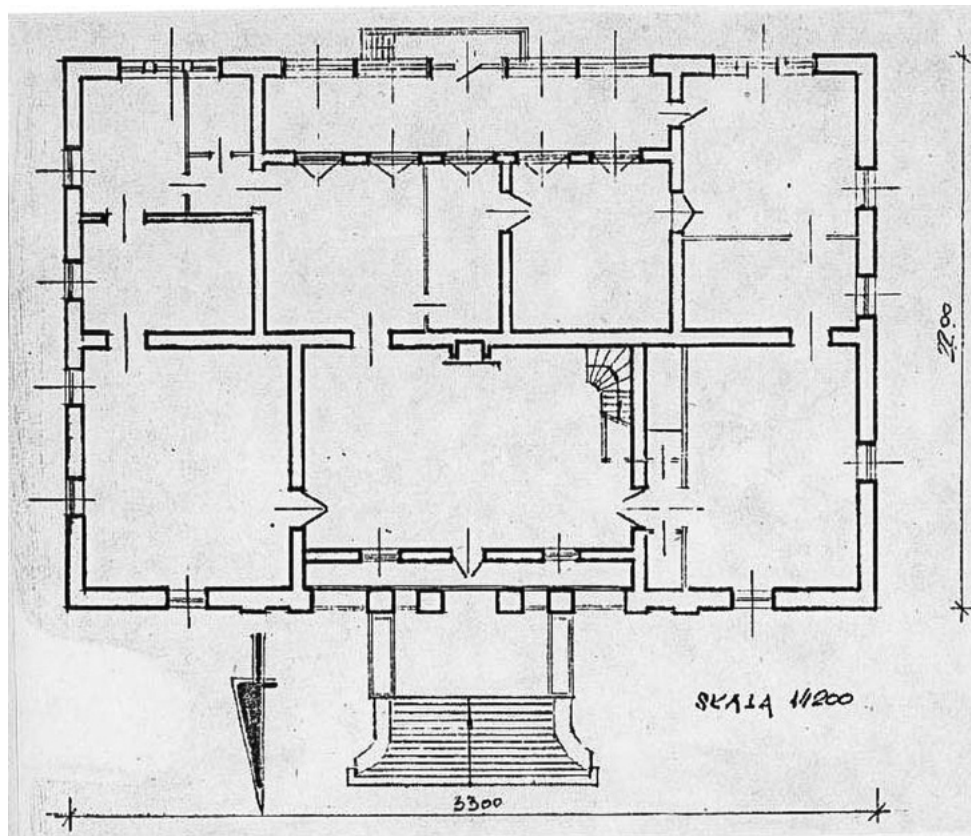
Wprowadzony przez Schinkla typ kompozycji bazylikowej był w pruskiej architekturze rezydencjonalnej zjawiskiem krótkotrwałym – zaledwie przejściowym etapem w ewolucji XIX-wiecznej architektury willowej. Już w latach 20. zaczął go wypierać typ malowniczych układów architektonicznych bazujących na włoskich wzorach, niekiedy już o cechach neostylowych. Także

11. Zastosowana przez Schinkla zasada kompozycyjna miała francuski rodowód, którym były publikacje J.-N.-L. Duranda i L.A. Dubuta, wydane w Paryżu w pierwszych latach XIX w. Zob. Louis Ambroise Dubut, *Architecture civile. Maisons de ville et de campagne de toutes formes et de tous genres, projetées pour être construites sur des terrains de différentes grandeurs; ouvrage utile à tous constructeurs et entrepreneurs, et à toutes personnes qui, ayant quelques connaissances en construction, veulent elles-mêmes diriger leurs bâtimens* (Paris: De l'imprimerie de J.M. Eberhart, 1803), tabl. XXV, LXXVII, LXXX, LXXXII); Andrzej Rottermund, *Jean-Nicolas-Louis Durand a polska architektura 1 połowy XIX wieku* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1990), s. 106–122. O nowych wzorach kompozycyjnych stworzonych w architekturze francuskiej około roku 1800 najobszerniej pisał Emil Kaufmann, *Architecture in the Age of Reason* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1955), s. 181–208.

12. Goerd Peschken, *Karl Friedrich Schinkel. Lebenswerk*, t. 14: *Das architektonische Lehrbuch* (München: Deutscher Kunstverlag, 1979).

13. Ibid., s. 134–135, il. 219–224. W zależności od zastosowanych detali i motywów architektonicznych Peschken opisał projekt willi z loggią w fasadzie jako „Landhaus in italienischem Stil”, a willę z wykuszami jako „Entwurf zu einem Landhaus englischer Art”.

7 Dwór w Złotnikach Wielkich, rzut parteru. Inwentaryzacja pomiarowa z 1984 r., Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu – Delegatura w Kaliszu

i ten nowy nurt artystyczny w architekturze rezydencjonalnej był dziełem Schinkla.

Wykorzystanie koncepcji bazylikowego typu architektonicznego przy projektowaniu dworów w Złotnikach Wielkich i Szczypiornie należy uznać za wybór nieoczywisty, wynikający albo ze szczególnych intencji fundatorów, albo z proschinkłowskiej orientacji projektanta, obeznanego z nowymi tendencjami w architekturze Prus. Niewątpliwie forma obu dworów, zrywająca w radykalny sposób z dotychczasową klasycystyczno-palladiańską tradycją kształtowania polskich siedzib szlacheckich, była importem artystycznym wywodzącym się z kręgu architektury Schinkla.

Nie jesteśmy w stanie wyjaśnić przyczyny zwrotu obu polskich fundatorów ku pruskiej architekturze, możliwe jest jednak sformułowanie kilku hipotez wyjaśniających ich wybór. Pierwszym powodem była zapewne atrakcyjność schinkłowskiego wzorca w sytuacji poważnego kryzysu kaliskiej architektury rezydencjonalnej na początku XIX w. W mieście położonym na zachodnich rubieżach Królestwa Polskiego nie było w tym czasie wyróżniającą się środowiska architektonicznego¹⁴,

a bliskość Prus (Szczypiorno leżało w strefie granicznej, Złotniki Wielkie – niewiele dalej) mogła sprzyjać transgranicznym kontaktom artystycznym fundatorów obu siedzib. Wysoce prawdopodobne wydaje się, że mieli oni okazję, by zapoznać się z wzornikiem Schinkla i nawiązać znajomość z pruskimi budowniczymi, pracującymi w nadgranicznych pruskich Skalmierzycach, Ostrowie i Antoninie. Jednym z nich był Johann Heinrich Häberlin, bliski współpracownik Schinkla, i to on mógł odegrać główną rolę w transferze koncepcji architektonicznych swojego mistrza¹⁵. Oczywiście kwestie dotyczące motywów i okoliczności wyboru twórcy lub twórców projektów dworów mogłyby wyjaśnić takie źródła, jak korespondencja fundatorów, sygnowane i datowane projekty oraz rachunki budowlane. Ponieważ nimi nie dysponujemy, jedynym dostępnym przekazem źródłowym pozostają same budowle, które – ze względu na swój wyjątkowy kształt – wskazują na dość wąski berliński krąg architektonicznych inspiracji.

Złotniki Wielkie od końca XVII w. należały do Radolińskich¹⁶. W roku 1793 przeszły w ręce Piotra Radolińskiego, podkomorzego nadwornego koronnego.

14. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego*.

15. Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel*, s. 578–580.

16. Małyszko, *Majątki wielkopolskie*, s. 266–270.

8 Dwór w Szczypiornie, elewacja tylna, stan przed 1928 r. Repr. wg *Ziemiaństwo, rolnictwo, samorządy województwa łódzkiego* (Łódź 1928), t. 1, il. 45

W ostatnich latach XVIII w. nowy właściciel przeprowadził prace budowlane w swoim pałacu w nieodległym Żelazkowie, do których zatrudnił warszawskiego architekta Fryderyka Alberta Lessela (1767–1822)¹⁷. W trakcie pobytu u Radolińskich Lessel miał mieszkać w Złotnikach (Wielkich?), w nieznanym obecnie XVII-wiecznym dworze¹⁸. W roku 1822 majątek złotnicki został testamentalnie przekazany synowi Piotra – Stanisławowi Radolińskiemu, o którym wiadomo bardzo mało¹⁹.

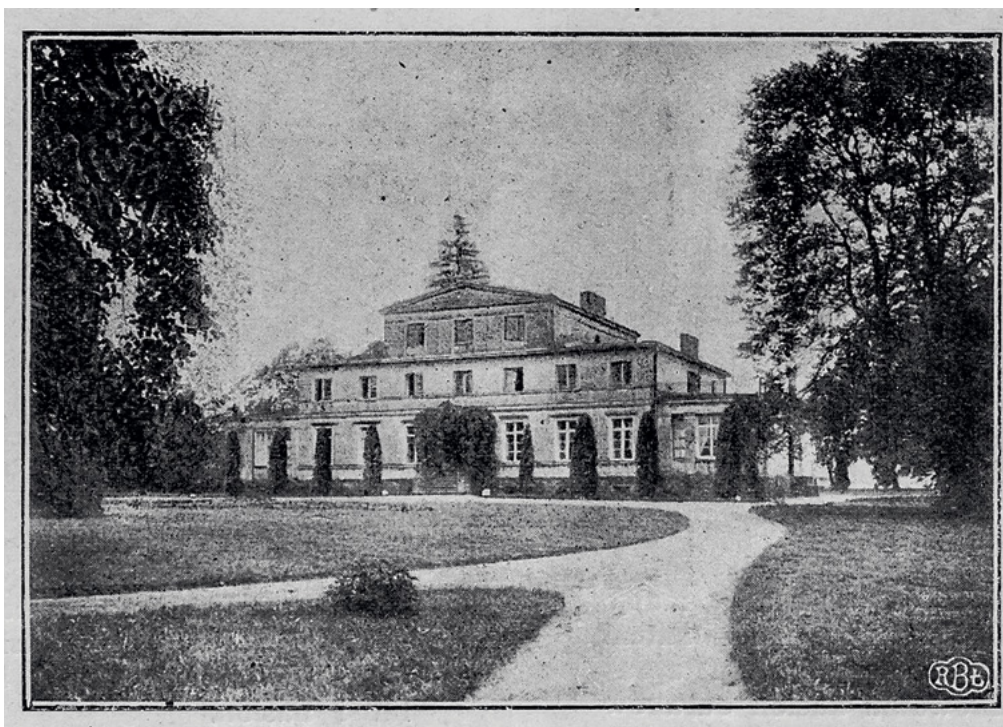
Dwór Radolińskich wzniesiono na rzucie prostokąta o wymiarach 33 × 22 m. Bazylikowy korpus składa się z dwóch prostopadłościanów ustawionych jeden na drugim. Dolny – większy – nakryty spłaszczonymi dachami, mieści wysoką suterенę i kondygnację piano nobile. Ponad jego centralną partię wyrasta niższa, jednokondygnacyjna nadbudowa na planie wydłużonego prostokąta, nakryta dwuspadowym dachem. Obie czworoboczne bryły tworzące korpus budynku są niezależnymi od siebie całościami kompozycyjnymi, przedzielonymi wysuniętym profilowanym

gzymssem koronującym piano nobile. Elementy stylowe i dekoracyjne koncentrują się przede wszystkim na obu szerszych, horyzontalnie rozciągniętych dolnych partiach budowli: siedmioosiowej fasadzie i elewacji ogrodowej. Mają one charakter klasycystyczny, z cechami stylu schinklowskiego i palladiańskiego. Podobnie jak w willi Behrenda, w fasadzie dworu znajduje się loggia wejściowa poprzedzona schodami i wsparta na siedmiu prostopadłościennych filarach z tokańskimi głowicami. Pojedyncze tokańskie pilastry akcentują – w sposób niespotykany u Schinkla – także skraje fasady. W elewacji ogrodowej loggia wejściowej odpowiada przeszklona loggia podobnej długości, prowadząca do ogrodu zimowego zajmującego płytki frontowy trakt parteru (il. 6). W bocznych partiach tylnej elewacji umieszczono trójdzielne prostokątne okna przedzielone tokańskimi półkolumnkami, należące do repertuaru form o palladiańskiej proveniencji, charakterystycznych dla klasycyzmu „około 1800”. Boczne elewacje, pozbawione elementów dekoracyjnych (poza gzymsowymi nadokiennikami), przepruto

17. Tadeusz S. Jaroszewski, Andrzej Rottermund, *Jakub Hempel, Fryderyk Albert Lessel, Henryk Ittar, Wilhelm Henryk Minter. Architekci polskiego klasycyzmu* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974), s. 77–80.

18. Ibid., s. 78.

19. Małyszko, *Majątki wielkopolskie*, s. 267–268.

9 Dwór w Szczypiornie, fasada, stan przed 1945 r. Fot. Narodowe Archiwum Cyfrowe, PIC_1-U-6100

prostokątnymi oknami. Dekorację ścian najwyższej partii budynku stanowią jedynie opaskowe obramienia okien. Od strony fasady oraz elewacji ogrodowej bryłę dworu wieńczą trójkątne frontony umieszczone na tle prostokątnych ślepych attyk. Te antykizujące formy architektoniczne są głównymi klasycystycznymi elementami dekoracyjnymi dworu.

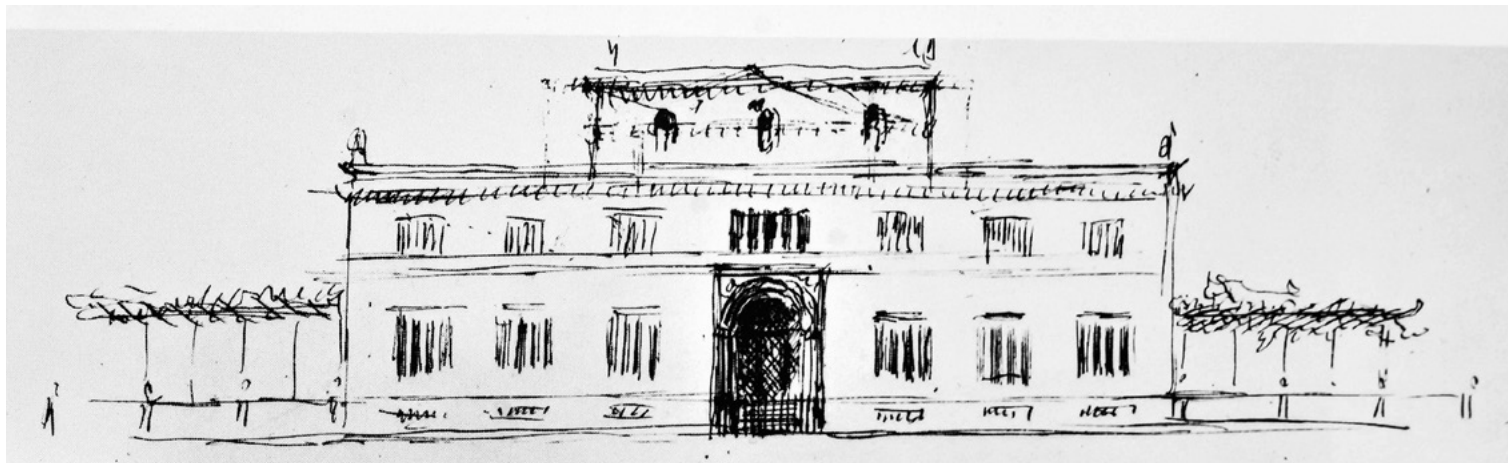
Układ wnętrza siedziby Radolińskich znany jest z inwentaryzacji pomiarowej wykonanej w 1984 r. (il. 7)²⁰. Po przystosowaniu budynku ponownie do celów mieszkalnych przekształcono system komunikacji międzykondygnacyjnej, zachowując zastany układ pomieszczeń parteru. Dwutraktowe wnętrze składa się z obszernego prostokątnego westybulu w trakcie frontowym, ujętego z obu stron prostokątnymi pokojami. Tylne trakt tworzą cztery nieco mniejsze, także prostokątne pomieszczenia oraz podłużny ogród zimowy, pełniący również funkcję loggii wejściowej. W narożu westybulu znajdowały się wąskie schody zabiegowe prowadzące na najwyższą, mieszkalną kondygnację, które obecnie, po przywróceniu pierwotnej funkcji budynku, zastąpiono nowym rozwiązaniem komunikacji pionowej. Nie są znane przekazy ikonograficzne

ukazujące oryginalny wygląd i dekoracje pomieszczeń dworu Radolińskich.

Majątek znajdujący się w Szczypiornie, położony w niewielkiej odległości od historycznej granicy Królestwa Polskiego i Prus, od 1818 r. należał do Macieja Wardęgi, który prawdopodobnie był także fundatorem niezachowanego dworu (il. 8)²¹. Analizę architektury tej budowli utrudnia skromność przekazów ikonograficznych dokumentujących jej wygląd. Siedziba Wardęgów była budowlą o większych rozmiarach niż dwór w Żłotnikach Wielkich. Dolną partię szczypiornieńskiego dworu stanowił prostokątny blok o wysokości półtorej kondygnacji, nakryty spłaszczonym dachem trójspadowym z silnie wysuniętym okapem. Po obu jego węższych bokach znajdowały się krótkie parterowe dobudówki – rodzaj bocznych skrzydeł, w których prawdopodobnie ulokowano dodatkowe wejścia do budynku. Na płaskim dachu dobudówki znajdującej się na prawo od fasady urządzono taras widokowy otoczony żelazną balustradą (il. 9). Drugą dobudówkę nakrywał prawdopodobnie spłaszczony dach jednospadowy. Wyższa, „bazylikowa” część budowli, oddzielona gzymsem okapowym i nakryta dwuspadowym dachem,

20. Por. przyp. 1. Autor dziękuje Urzędowi Konserwatora Zabytków w Kaliszu na zgodę na publikację pomiaru.

21. Małyszko, *Majątki wielkopolskie*, s. 227.

10 Karl F. Schinkel, szkic willi. Repr. wg Peschken, *Das Architektonische Lehrbuch*, il. 224

wznosiła się ponad trzema środkowymi osiami dolnej partii. Jej trójosiowe czołowe elewacje, dekorowane parami tokańskich pilastrów, zwieńczono trójkątnymi frontonami obwiedzionymi gzymsami. Podobnie jak w Złotnikach, styl budynku określały motywy klasycystyczne zestawione w analogiczny sposób w obu głównych elewacjach – jedynych, których wygląd jest nam znany. W plastycznym opracowaniu elewacji wykorzystano niewiele elementów: graficzne boniowanie ścian, drzwi wejściowe zwieńczone odcinkiem prostego gzymsu oraz opaskowe profilowane obramienia okien parteru. Mocnym akcentem dekoracyjnym był listwowy gzyms kordonowy oddzielający piano nobile od mezzanina. Elewacja fasady głównej kontrastowała z elewacjami czołowych ścian bocznych parterowych dobudówek. Ich ażurowe elewacje frontowe zostały utworzone z kwadratowych w przekroju filarów z tokańskimi (?) głowicami, w układzie nawiązującym do rytmu otworów serliany (ABA). Układ wnętrza dworu w Szczypiornie jest nieznan.

Architektoniczna koncepcja dworu w Złotnikach Wielkich powstała na bazie projektu willi Behrenda, zamieszczonego w łatwo dostępnej publikacji Schinkla. Z projektem berlińskiego architekta, zamieszczonym w *Sammlung architektonischer Entwürfe*, łączyły podkaliską realizację elementy nie tylko tak zasadnicze, jak typ bazylikowej struktury korpusu, lecz także drugorzędne, np. niektóre detale architektoniczne i dekoracyjne elewacji: filary z tokańskimi głowicami, wprowadzone w loggię złotnickiego dworu, czy akroteriony dekorujące zarówno frontony siedziby Radolińskich, jak i willę Behrenda. Nie mniej istotne były jednak różnice dzielące realizację podberlińską i podkaliską. Należały do nich trójdzielne okna o palladiańskiej genezie w ogrodowej elewacji siedziby Radolińskich czy aplikowane pojedyncze tokańskie pilastry dekorujące

skraje jej fasady, zastosowane wbrew zasadom klasycystycznej kompozycji. Także układ wnętrza podkaliskiego dworu nie ma nic wspólnego z dyspozycją wnętrza willi Behrenda, przedstawioną w zbiorze projektów Schinkla. Wnętrza podmiejskiej willi berlińskiego bankiera miały mieć reprezentacyjny charakter dzięki zastosowaniu amfilad oraz wprowadzeniu wieloczęłowego traktu wejściowego z rozbudowanymi, trójbiegowymi schodami. Wnętrzom dworu Radolińskich nadano – z myślą o całorocznej funkcji mieszkaniowej siedziby – bardziej praktyczny, nieskomplikowany układ. Niemniej i one nie były pozbawione charakteru reprezentacyjnego, widocznego szczególnie w amfiladowym ukształtowaniu traktu frontowego.

O ile dwór w Złotnikach Wielkich mógł być dziełem każdego budowniczego, który korzystał ze wzornika Schinkla, o tyle architektoniczna koncepcja budowli wzniesionej w Szczypiornie miała mniej oczywistą genezę. Nie była ona ani repliką dworu w Złotnikach, ani prostym naśladownictwem willi Behrenda. Kompozycja budowli reprezentowała wprawdzie typ bazylikowy, ale jej źródłem nie była publikacja Schinkla. Trójstopniowa struktura bryły dworu w Szczypiornie stanowiła rozwinięcie typu niewielkiej bazylikowej willi w obiekt o cechach architektury rezydencjonalnej zdecydowanie okazalszy niż dwór czy willa.

Ewolucja formy architektonicznej, widoczna w obu podkaliskich realizacjach, ma swój odpowiednik w twórczości Schinkla. W 2. połowie lat 20. XIX w. powstały szkice architekta przedstawiające różne warianty kompozycji budowli rezydencjonalnych oparte na strukturze bazylikowej (il. 10). Te nowe pomysły kształtowania form korpusów – wieloczęłowych, „kaskadowych”, w stosunku do willi Behrenda bardziej rozbudowanych – pozostały jednak na papierze i nie były też publikowane, co jednak nie znaczy, że krótko

11 Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Goliszewie, 1825(?)–1841. Fot. Jerzy K. Kos

po powstaniu nie były one znane w pewnych kręgach budowniczych²². Dostęp do nich musieli mieć przede wszystkim uczniowie i współpracownicy Schinkla, dla których były one źródłem inspiracji. Pojawienie się realizacji architektonicznej nawiązującej formą do tych teoretycznych koncepcji projektowych berlińskiego twórcy, dostępnych jedynie wąskiemu gronu architektów, może wskazywać na udział w projektowaniu jednego lub obu podkaliskich założeń kogoś związanego z Schinklem. Jest to jednak wyłącznie hipoteza, na razie nieoparta żadnym materiałem źródłowym.

Kto zatem mógł być twórcą projektów dworów w Złotnikach Wielkich i Szczypiornie? Badacze dziejów architektury Kalisza i jego okolic 1. połowy XIX w. nie stwierdzili obecności na tym nadgranicznym obszarze Królestwa Polskiego architektów pochodzących

z sąsiednich Prus (Wielkiego Księstwa Poznańskiego). Istniały jednak pewne związki personalne łączące środowisko kaliskich budowniczych z niemieckimi architektami. W Kaliszu budowniczym urzędowym był wówczas Franciszek (Franz) Reinstein (1792–1853), mieszkający i działający w stolicy guberni od roku 1821 aż do śmierci²³. Reinstein pochodził z Bawarii, gdzie w nieznanych okolicznościach zdobył zawód budowniczego. Jego twórczość mieściła się w klasycystycznym modusie stylowym oscylującym między tradycją palladiańską a rozwiązaniami w duchu surowego pruskiego klasycyzmu „około 1800”. Wśród potwierdzonych realizacji Reinsteina znajduje się tylko jedna budowla, która wykazuje pewne związki ze stylistyką Schinkla²⁴. Jest nią niewielki kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, ufundowany przez Radojewskich, wzniesiony w latach

22. Po raz pierwszy niektóre z tych rysunków opublikował Peschken (*Das Architektonische Lehrbuch*, il. 221, 222, 224).

23. Zob. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego*, s. 89–119. Opracowanie to zawiera najobszerniejsze w dotychczasowej literaturze omówienie biografii i twórczości Reinsteina.

24. Ibid., s. 110–111.

12 Pałac w Szymanowie, ok. 1826, fasada. Fot. Jerzy K. Kos

1825(?)–1840 w Goliszewie, położonym zaledwie kilka kilometrów od Złotnik Wielkich²⁵ (il. 11). Nawiązania do architektury schinklowskiej ograniczają się w tej budowlu jedynie do motywu trójdzielnych prostokątnych okien nawy, przedzielonych kwadratowymi filarami, oraz do tokańskich pilastrów w wielkim porządku, akcentujących naroża transeptu i dzielących elewację kościoła w rytmie odpowiadającym funkcjonalnym podziałom jego wnętrza. Ten zestaw form wykazuje pewne analogie do detali, a także tektoniki, m.in. fasady berlińskiego Königliches Schauspielhaus (1818–1821). Jest to do tej pory jedyna znana inspiracja schinklowską stylistyką w potwierdzonym dziele Reinsteina. Czy kolejną może być projekt dworu Radojewskich w Złotnikach Wielkich? Iwona Barańska słusznie nie zaliczyła siedziby Radojewskich do dokonań Franciszka Reinsteina. Zarówno dwór w Złotnikach Wielkich, jak i siedziba w Szczypiornie reprezentują dwa warianty tego samego „problemu architektonicznego”, jakim jest bazylikowa

kompozycja korpusów. Jest to argument przemawiający za uznaniem obu realizacji za dzieła tego samego projektanta. Z wyżej omówionych powodów był nim zapewne ktoś wtajemniczony w warsztat projektowy Schinkla, a nie mógł nim być Reinstein, o którego ewentualnych kontaktach z Prusami, a tym bardziej z Schinklem, nie wiadomo.

Jeśli Reinstein nie był twórcą obu podkaliskich dworów, to kto mógł nim być? Spojrzenie na działalność architektoniczną prowadzoną w regionie Prus graniczącym z Królestwem Polskim podsuwa inną hipotezę dotyczącą osoby projektanta. W Antoninie, położonym zaledwie 50 kilometrów od Kalisza, powstał w latach 1822–1824 dwór myśliwski Radziwiłłów, zaprojektowany przez Schinkla. Dziesięć lat później w jego pobliżu wzniesiono mauzoleum właścicieli. Budowę tych obiektów kierował bliski współpracownik Schinkla, wspomniany już Johann Heinrich Häberlin (1799–1867)²⁶. Działał on w Berlinie i Poczdamie, a także w okolicach

25. Ibid., s. 110. Autorzy piszący o tej budowlu datowali jej powstanie na lata 1825–1837, 1841, a nawet na 1845 r. Kościół został konsekrowany w roku 1840, zapewne wtedy też ukończono jego budowę.

26. Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel*, s. 578–580.

Ostrowa, gdzie z dłuższymi przerwami spędził kilka lat. Do jego realizacji na tym obszarze należał budynek komory celnej w Skalmierzycach (1825–1826), położonych jedynie kilka kilometrów od Szczypiorna, a prawdopodobnie także ratusz w Ostrowie (1828). Należy dodać, że wśród niewielu dzieł przypisywanych obecnie Häberlinowi nie ma podkaliskich dworów.

Eva Börsch-Supan, wybitna znawczyni twórczości Schinkla i jego szkoły, scharakteryzowała Häberlina jako budowniczego, który poruszał się „z dużą pewnością w zasobie form Schinkla”²⁷. Jest zatem bardzo prawdopodobne, że znał on także niezrealizowane projekty berlińskiego twórcy i jego szkice demonstrujące teoretyczne koncepty rozwojowe architektury willowej. Zarówno Radolińscy, jak i Wądęgowie – jako przedstawiciele lokalnej szlachty – mogli uczestniczyć w życiu dworu Radziwiłłów w Antoninie, a co bardziej prawdopodobne – interesować się działalnością architektoniczną prowadzoną tuż za granicą (w przypadku dworu w Szczypiornie przebiegała ona dosłownie za miedzą). Przy okazji tych domniemyanych kontaktów mogli poznać wzornik Schinkla, dokonać wyboru projektów swych siedzib i zamówić je właśnie u Häberlina. Nasuwa się pytanie, czy projekty dworów nie były dziełem samego Schinkla. To przypuszczenie wydaje się jednak raczej nie do przyjęcia, mimo że obie budowle reprezentują główny nurtu teorii i praktyki tego architekta, mało prawdopodobne jest bowiem, aby ten niezwykle zapracowany architekt – urzędnik miał czas na wykonanie drugorzędnych projektów, które równie dobrze można było zlecić współpracownikom, korzystającym z wzorów swojego mistrza.

Kiedy powstały podkaliskie siedziby? Na obecnym etapie badań należy przyjąć – zgodnie z sugestią Małyszki – że oba dwory powstały prawdopodobnie przed rokiem 1846²⁸. Jeśli projektantem tych budowli był rzeczywiście Häberlin, to nie można wykluczyć, że ich projekty mogły zostać wykonane już w latach 1835–1836, podczas pobytu tego architekta w Antoninie w związku z budową mauzoleum Radziwiłłów. Są to jednak jedynie spekulacje.

Powyższe rozważania dotyczące obu podkaliskich dworów, dotychczas nieomawianych w tym kontekście, są niewątpliwie przyczynkiem do zagadnienia oddziaływania sztuki Schinkla na architekturę Królestwa Polskiego. Historyczne znaczenie tych budowli wykracza również poza granice ziem polskich. Są one przykładami dokumentującymi krótkotrwałą fazę popularności typu bazylikowego w berlińskiej architekturze willowej Schinkla, nieobecny w literaturze dotyczącej twórczości tego architekta. W Brandenburgii powstało zaledwie kilka realizacji opartych na wariantach struktury bazylikowej. Prawdopodobnie już w roku 1821, a więc krótko przed budową siedziby Behrenda, miała powstać gospoda Zennera w Treptow pod Berlinem. Nie jest pewne, kto był projektantem tego obiektu: w starszych opracowaniach budynek był wiązany z Carlem Ferdinandem Langhanssem, przy czym starano się wykazać – niemożliwy ze względu na chronologię – wpływ Schinkla na ten projekt wówczas jeszcze wrocławskiego architekta²⁹. W roku 1824 Schinkel zaprojektował dom Carla Ferdinanda von Graefego (Villa Finkenheerd) w podberlińskim Tiergarten, ostatecznie wzniesiony w zmienionej formie, który w wersji projektowej można uznać za zredukowany wariant typu bazylikowego³⁰. W tym samym czasie powstały również plany tzw. Gesellschaftshaus w Magdeburgu – budynku zbliżonego do typu bazylikowego³¹. Projekt tej ogromnej budowli na planie kwadratu, z otwartą ku ogrodowi dwupiętrową loggią w fasadzie, Schinkel wykonał na przełomie 1824 i 1825 r., jednakże ze względu na wysokie koszty budynek w stworzonej przez niego formie nie został ostatecznie wzniesiony.

Jednak najlepszą zachowaną realizacją typu bazylikowego jest pałac Seherr-Thossów w dolnośląskim Szymanowie (niem. Simsdorf), zbudowany prawdopodobnie około 1826 r. według projektu nieznanego architekta (il. 12). Budowli nadano skomplikowany układ wnętrz, oparty na swobodnie przetworzonych wzorach palladiańskich³². W suterenie znajduje się okrągła sala o nieznanym celu, wsparta na filarach i tokańskiej kolumnie. Główną oś kompozycyjną wnętrza stanowi

27. Ibid., s. 579.

28. Małyszko, *Majątki wielkopolskie*, s. 228 i 268.

29. Kania, Möller, *Karl Friedrich Schinkel*, s. 49.

30. Rave, *Karl Friedrich Schinkel*, s. 209–212.

31. Hans Junecke et al., *Friedrich Schinkel. Lebenswerk*, t. 22: *Die preußische Provinz Sachsen* (Berlin: Deutscher Kunstverlag, 2014), s. 82–95.

32. Alicja Marynowska, „Pałac Seherr-Thossów w Szymanowie. Nieznane śląskie dzieło Schinkla?”, *Architectus* 60, nr 4 (2019), s. 37–52, doi:10.37190/arc190403.

tworzy ciąg pomieszczeń złożony z westybulu, okrągłej sali kolumnowej oraz połączonej z nią obszernej czworobocznej sali balowej. Reprezentacyjny trakt ujmują z obu stron pokoje mieszkalne, niewspółmiernie małe w stosunku do jego powierzchni. Kwadratowy bazylikowy korpus z tarasami widokowymi, założonymi wzdłuż centralnej podwyższonej partii, wydaje się być wzorem dla dworu w Szczypiornie.

„Landhaus” Behrenda był drugorzędnym dziełem Schinkla. Także w literaturze naukowej poświęconej architektowi willa berlińskiego bankiera, zburzona już w 1905 r., jest mniej ceniona. Zwięzłą charakterystykę tego skromnego obiektu zawiera praca Erika Forssmana, dotycząca relacji teorii i praktyki w twórczości Schinkla³³. Według Forssmana willa Behrenda należała do projektów realizujących schinklowską koncepcję „Zweckmäßigkeit”, odpowiadającą współczesnym kategoriom architektury funkcjonalnej – taniej i praktycznej. Koncepcja ta była pozbawiona wyższych celów i wartości sztuki architektonicznej, definiowanych przez Schinkla jako poetyckie i historyczne. Forssman wskazał również na możliwe źródła formy willi Behrenda: widział je zarówno w tradycji palladiańskiej villi suburban (dyspozycja wnętrza), jak i w surowym klasycyzmie Friedricha Gilly’ego – kubicznym, pozbawionym palladiańskiego wdzięku (Anmut).

Na podstawie powyższej analizy dwory w Złotnikach Wielkich i w Szczypiornie można zdecydowanie zaliczyć do kręgu wpływów Schinkla i jego bliskiego współpracownika Häberlina – obu aktywnych w pobliskim Wielkim Księstwie Poznańskim. Tym samym należy z dużym prawdopodobieństwem wykluczyć – jako autora projektów – lokalnego budowniczego Reinsteina, który mógł być jedynie ich wykonawcą. Pod względem architektonicznym oba dwory są wariantami typu willi o kompozycji bazylikowej, reprezentowanego przez rezydencję Behrenda, autorstwa Schinkla, i wskazują także interesujące analogie do śląskiego pałacu w Szymanowie. Obie realizacje można zatem włączyć do grupy budowli powstałych pod wpływem tego wybitnego berlińczyka na ziemiach nie tylko pruskich, lecz także polskich. Wskazują na daleki zasięg oddziaływania jego wzorców artystycznych rozpowszechnionych zarówno w publikacjach samego Schinkla, jak i dzięki jego uczniom. W swojej głębszej genezie architektura obu dworów sięga do francuskich metod projektowania reprezentowanych przez krąg École Polytechnique i Jeana-Nicolas-Louis Duranda. W tym kontekście poszukiwanie na pozostałych terenach polskich podobnych realizacji dworów lub pałaców o proveniencji parysko-berlińskiej pozostaje otwartym postulatem badawczym.

33. Forssman, *Karl Friedrich Schinkel*, s.173.

BIBLIOGRAFIA

- Barańska, Iwona. *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2002.
- Börsch-Supan, Eva. *Berliner Baukunst nach Schinkel. 1840–1870*. München: Prestel Verlag, 1977.
- Forssman, Erik. *Karl Friedrich Schinkel. Bauwerke und Baugedanken*. München–Zürich: Schnell und Steiner, 1981.
- Jaroszewski, Tadeusz S., i Andrzej Rottermund. *Jakub Hempel, Fryderyk Albert Lessel, Henryk Ittar, Wilhelm Henryk Minter. Architekci polskiego klasycyzmu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974.
- Junecke, Hans, Martina Abri, Dieter Dolgner, Eva Börsch-Supan, i Torsten Kahlbaum. *Karl Friedrich Schinkel. Lebenswerk*, t. 22: *Die preußische Provinz Sachsen*. Berlin: Deutscher Kunstverlag, 2014.
- Kania, Hans, i Hans-Herbert Möller. *Karl Friedrich Schinkel. Lebenswerk*, t. 10: *Mark Brandenburg* (Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1960.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5: *Województwo poznańskie*. Redakcja Teresa Ruszczyńska, Aniela Ślawska, z. 6: *Powiat kaliski*. Opracowanie Teresa Ruszczyńska, Aniela Ślawska, Zofia Winiarz. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1960.
- Kaufmann, Emil. *Architecture in the Age of Reason. Baroque and Post-Baroque in England, Italy, and France*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1955.
- Małyszko, Stanisław. *Majątki wielkopolskie*, t 6: *Powiat kaliski*. Szreniawa: Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego, Fundacja Ochrony i Dziedzictwa Kultury Wsi i Rolnictwa, 2000.
- Marynowska, Alicja. „Pałac Seherr Thossów w Szymanowie. Nieznane śląskie dzieło Schinkla?”. *Architectus* 60, nr 4 (2019): 37–52. doi:10.37190/arc190403.
- Peschken, Goerd. *Karl Friedrich Schinkel. Lebenswerk*, t. 14: *Das architektonische Lehrbuch*. München: Deutscher Kunstverlag, 1979.

Rave, Paul Ortwin. *Karl Friedrich Schinkel. Lebenswerk*, t. 11, cz. 3: *Berlin*. Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1962.
Rottermund, Andrzej. *Jean-Nicolas-Louis Durand a polska architektura 1 połowy XIX wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1990.

Słownik architektów, budowniczych i planistów Kalisza. Redakcja Makary Górzyński. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2023.

SUMMARY

Manor Houses at Złotniki Wielkie and Szczypiorno. On the Oeuvre of Karl F. Schinkel as an Inspiration in the Kingdom of Poland by Jerzy Krzysztof Kos

In the first half of the 19th century at two manor houses were erected at Złotniki Wielkie and Szczypiorno in the vicinity of Kalisz, their form based on villa architecture as proposed by Karl Friedrich Schinkel. Neither of these structures has so far been a subject of research. Archival queries have been conducted, but they did not yield information that would enable us to date their construction with any precision, name the designer/designers, or ascertain the circumstances in which these manor houses were erected. The current article presents conjectural explanations of these issues based on the analysis of the form and style of both structures.

The architectural form of the manor houses at Złotniki Wielkie and Szczypiorno was a new and unique phenomenon against the background of Classicism that at the turn of the 18th century dominated in the architecture of Kalisz and the surrounding area. This form was transferred from the universe of Berlin architecture, from the stylistic and formal trends initiated by Schinkel and developed by his students. The architecture of both manor houses was based on a type of villa created by this Berlin architect in several variants in the 1820s, first implemented as a suburban villa (Landhaus) for the banker Louis Behrend, built in 1822–1823 at Charlottenburg near Berlin (Fig. 3). Schinkel published the design for this simple, small building with an almost proto-Modernist form, in the fifth issue of *Sammlung architektonischer Entwürfe*, published in Berlin in 1824.

The fact that the designs of the manor houses at Złotniki Wielkie and Szczypiorno were based on the basilica architectural type should be considered an unusual choice, resulting either from the specific intentions of the clients or from a Schinkelian inspiration of their designer or designers, who must have been familiar with new architectural trends in Prussia. While the manor house at Złotniki Wielkie could have been the work of any builder who simply followed Schinkel's template, the architectural concept for the building erected in Szczypiorno had a less obvious origin. It was neither a replica of the manor house in Złotniki nor a simple imitation of Behrend's villa. Although it too represented the basilica type, its source was not Schinkel's publication. The three-level structure of the Szczypiorno manor house represented progress from a small basilica type of villa into a work with features of palatial architecture, much more impressive than a manor house or a villa.

Who could have been the designer of both these buildings? Was it Franz Reinstein (1792–1853), who worked in Kalisz in the first half of the 19th century – or was it Schinkel himself? The Radziwiłł hunting lodge at Antonin, barely fifty kilometres from Kalisz, had been built between 1822 and 1824, designed by Schinkel. Ten

years later, a mausoleum for its owners was erected nearby. The construction of these buildings was supervised by Schinkel's close associate, Johann Heinrich Häberlin (1799–1867). Häberlin worked for several years in the vicinity of Ostrów. His projects included the customs house at Skalmierzyce (1825–1826), located just a few kilometres from Szczypiorno, and probably also the town hall in Ostrów (1828). The two manor houses are not among the few works by Häberlin known to date.

When were the two manor houses near Kalisz constructed? At the current phase of research and with the existing knowledge of the sources, it should be assumed, following the assumptions proposed by Stanisław Małyszko, that both manor houses were probably built before 1846. If Häberlin had indeed been their designer, it cannot be ruled out that the designs for them may have been made as early as 1835–1836, during his stay in Antonin in connection with the construction of the Radziwiłł family mausoleum. These are, however, no more than conjectures.

BIOGRAPHICAL NOTE

Jerzy Krzysztof Kos is a historian of art, a retired employee of the Institute of Art History at Wrocław University. Since 2023 he has been employed as Professor of Kalisz University at the Institute of Interdisciplinary Historical Research at President Stanisław Wojciechowski University of Kalisz. His research interests include the fields of Silesian architecture in the 18th century, Classicism, the oeuvre of Carl G. Langhans, and synagogue architecture in the Lower and Upper Silesia.

NOTA BIOGRAFICZNA

Jerzy Krzysztof Kos – historyk sztuki, emerytowany pracownik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego. Od 2023 r. zatrudniony na stanowisku profesora Uniwersytetu Kaliskiego im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego, w Instytucie Interdyscyplinarnych Badań Historycznych. Obszary jego zainteresowań badawczych to architektura XVIII w. na Śląsku, klasycyzm, twórczość Carla G. Langhansa, architektura synagogalna na terenie Dolnego i Górnego Śląska.